

CODEX CUMANICUS ET LINGUA CUMANICA

(Summary)

The Codex Cumanicus, presently housed in the Library St. Mark, in Venice, consists of several unrelated works which were ultimately bound under one cover. The Codex may be divided into two distinct and independent parts:

I) a practical handbook of the Cuman language with glossaries in Italo-Latin, Persian and Cuman

II) a mixed collection of religious texts, linguistic data and folkloric materials (the Cuman RIDDLES), stemming from a number of hands, with translation into Latin and a dialect of hands of Eastern Middle High German. Ligeti, is the one who collect the first part the "Interpreter's Book" and the second part the "Missionaries' Book".

The Codex was first mentioned in the 17th century and was believed to have come from the library of the great Italian Humanist Petrarch (incorrect supposition). The "Interpreter's Book" was probably composed between 1293 and 1295. The "Missionaries' Book" comes from a variety of sources and was put together ca. 1330-1340. The authors are unknown, although it seems likely that they were part of the Franciscan Community. The "Interpreter's Book" was compiled by Italian men of commerce (Venetians or Genovese). There is evidence to indicate that different individuals were involved in preparing and translating the Persian and Cuman section of the tri-lingual glossary.

The "Interpreter's Book" was largely, but not exclusively, practical and commercial in nature.

Codex Cumanicus is a trilingual glossary. The Latin of the J.B. is a Vulgar Italo-Latin, while that of the M.B. is more correct, reflecting the ecclesiastical training of its Franciscan authors. The Cuman of the C.C. represents some kind of 'lingua franca', one that was understood throughout Central Asia. C.C's lexical materials is comprised of several Qipcaq dialects. The Persian language is also present (in the C.C).

The "Interpreter's Book" consists of 110 pages. It contains a series of alphabetically arranged verbs in Latin, Persian and Cuman. The section of verbs is followed by one of adverbs, personal pronouns, indeclinable nouns. A vocabulary pertaining to Religion, humors of the body, terms relating to time, the six senses are also present. These are followed by several lists of Articles of trade and handicraft.

The Missionaries' Book contains a variety of vocabulary listings, grammatical notes, a section of Cuman riddles, a number of religious texts and a scattering of Italian verses.

The Codex Cumanicus is very rich in the international mercantile vocabulary that had developed in the Eastern Mediterranean and Western Eurasia.

There are some Cuman documents contemporary to the Codex Cumanicus, but none of such value.

Din perioada apariției hunilor în Europa în sec. IV și până la prăbușirea hanatelor mongole, zona stepei ponto-caspice și într-un anumit grad, societățile sedentare vecine au fost dominate sau doar au intrat în contact cu diferite popoare nomade.

După sec. al V-lea până la invazia mongolă diferitele grupări turcice având interese distincte, încep să se îndepărteze de politica centrală a chaganatului de neam turcic. Dintre aceștia, doar kazarii, succesorii direcți ai turanicilor, vor înființa un chaganat după tiparul classic turanic. Ceilalți au rămas organizați în general, în uniuni tribale, care din diferite motive nu se vor organiza în state. S-au deplasat totuși din zona Asiei Centrale, ajungând să ducă o viață sedentară ori semi-sedentară, ca de exemplu, maghiarii (grupuri mixte turcice și fino-ugrice), bulgarii care s-au organizat în state după obicei creștin (Ungaria, Bulgaria danubiană) sau islamic.

Aceste grupări turanice, unele organizate în adevărate state precum Kazaria sau doar uniuni tribale ca pecenegii, oguzii vestici ori cumani-kipceaq, au știut să-și coordoneze interesele militare și comerciale, însă documente scrise în limba lor sunt foarte puține. Lipsa documentelor poate fi atribuită slabei organizări politice a acestora, de aceea nu reprezintă o surpriză faptul că cel mai important document referitor la limba uneia dintre confederațiile tribale dominante din regiune, Codex Cumanicus, este în esență opera unor autori de alta origine.

În ceea ce privește denumirea cumanilor, în surse grecești, latine și rusești apar termenii: *comani*, *cumani*, *kumani*. Maghiarii care au avut strânse legături cu acești cumani i-au numit *kun*, *kunok*. La autori islamici apare termenul *qun*, în referirile la migrația cumanilor-kipceaq spre vest. Etnonimul *qibcaq* a fost folosit de autori islamici sub forma *xifjax*, *qifjaq*, *qipcaq*, etc. Acești termeni au fost traduși în limbile popoarelor vecine astfel: *polovcin* (rusă), *polovci* (pol.), *plauci* (cehă), *pallidi* (lat.), *phalagii*, *valvi*, *valewen* (germană).

În sec. al X-lea cumanii au ocupat zona de stepă din Ucraina constituind un element important în regiune. Au avut contacte directe cu rușii, georgienii, (în Georgia unii cumani au trecut la creștinism), cu maghiarii și cu popoarele Balcanice.

Codex Cumanicus aflat în prezent la Biblioteca Marciana din Venetia, COD.MAR.LAT.DXLIX, este format din mai multe scrieri distincte, adunate sub aceeași copertă¹.

Codex-ul este menționat pentru întâia oară în sec. al XVII-lea și se credea că provine din Biblioteca marelui umanist italian Petrarca (1304-1375)².

Ulterior Codex-ul a fost semnalat sub numele de "Alphabetum Persicum, Comanicum et Latinium", publicat de G.L.Tomasini. J. Klaproth a publicat ediția sa "Vocabulaire latin, persan et Coman de la Biblioteque de Francisco Petrarcha"³.

În anul 1880, la Budapesta a fost publicat în integralitate *Codex Cumanicus* de Geza Kuun. Au urmat edițiile lui S.R.Malov, C. Soleman, S.Sallavile, Radloff, W.Bang, J.Nemeth, etc. Ediția savantului român Vladimir Drâmba a *Codex-ului Cumanicus*, este cea mai completă adnotată cu fotocopiile facsimilelor de la Biblioteca Marciana, într-o transcriere grafică excelentă⁴.

Codex-ul Cumanicus cuprinde 82 de hărți, adică 164 de pagini.

El poate fi împărțit în două părți diferite:

1. un ghid de limba cumană cu un glosar în italo-latină, persană și cumană.
2. o colecție de texte religioase, informații lingvistice și materiale folclorice (ghicitori cumane) transmise din generație în generație, fiind totodată traduse în latină și într-un dialect est-germanic⁵.

Potrivit lui Ligeti, prima parte a *Codex-ului* este numită « Cartea Interpretatorului » sau « Comentatorului », iar cea de-a doua « Cartea Misionarilor ».

Au existat dispute în legătură cu datarea și locul de proveniență ale diferitelor părți ale codului. Conform lui Bazrn, prima parte (Cartea Interpretatorului) a fost compusa, probabil, între 1293 și 1295⁶.

« Cartea Interpretatorului » a fost compilată de negustori italieni (genovezi sau venețieni) ori de scribii lor din Kaffa (peninsula Crimeea). Există dovezi care indică faptul că diferite persoane au fost implicate în

---

¹ Istvan Kongur Mandoky, *A kun Kodex talalokerdesei*, Elektronikus kiadás: Terebess Azsia E-Tar [ON LINE] Disponibil (<http://www.terebess.hu/kelekultinfo/kunkodex.html>) *apud* Barbaricum konvymuhely, karcag, 2002, p. 1.

² Peter B.Golden, *Codex Cumanicus*, [ON LINE] Disponibil (<http://euroasia-research.com/erc/002cam.htm>).

³ Ioan Ferent, *Cumanii și Episcopia lor*, Tipografia Seminarului Teologie Greco-Catolic, Blaj, 1931, p. 12.

⁴ dr. Anatolie Macris, *Et in Cumania ego*, colaborațiunea romano-cumană în secolele XII-XIV-lea. *Cumanii și etnogeneza găgăuziilor*, Ed. Agerpress Typo, București, 2002, p. 29.

⁵ Peter. B Golden, *op.cit.*, p. 5.

⁶ Ibidem.

pregătirea și traducerea secțiunilor cumane și persane ale glosarului tri-lingv⁷.

S-a sugerat că prima copie ar fi fost realizată în (1303) la mănăstirea Sf. Ioan lângă Saray (pe malul Volgăi). Ultima copie, păstrată la Veneția datând din 1330-1340, provine probabil dintr-o mănăstire franciscană. Și aici, se pare că au fost combinate diferite secțiuni ale *Codex*-ului. « Cartea Interpretatorului » reprezintă în esență un tratat de practici comerciale. Negustori venețieni și genovezi erau implicați în comerțul din peninsula Crimeea. Aceștia activau în principalele centre comerciale de pe malurile Mării Negre (Kaffa, Sudak, Bakcisaray) și porturile aflate la Marea Azov, Tana (Azov). Făceau negoț cu o varietate de produse: ceară, metale prețioase și neprețioase, mirodenii, mătase, blănuri, etc. Coloniile comerciale italiene din Crimeea, aveau contacte și cu lumea persană din Trapezunt⁸.

Glosarul latino-persano-cuman din prima parte a *Codex*-ului este posibil să fi fost alcătuit de un genovez din Caffa, pentru că genovezii erau singurii care intrau în contact cu negustorii din (imperiumurile) regiunile Ilkhanid și Jacid (Persia). Glosarul tri-lingv reflectă practicile comerciale, considerând totodată o listă a bunurilor de consum⁹.

« Cartea Misionarilor » provine dintr-o varietate de surse și a fost alcătuită între anii 1330 și 1340. Alte părți au fost probabil adăugate mai târziu. Autorii sunt necunoscuți deși foarte probabil, un rol important în crearea « Cartii Misionarilor » l-au avut călugării germani din ordinul franciscan.

Cea de-a doua carte, conține câteva cuvinte și fraze cumano-gotice (având în vedere că în Crimeea goții au vorbit propria limbă până la sfârșitul sec. al XVII-lea), versuri italiene, fraze cumane, imnuri religioase, parabole și predici (parabola leproșului și predica de vineri, ghicitori cumane)¹⁰. Limba latină folosită în *Codex*, apare în două variante, dovadă a originii diferite a autorilor și totodată a nivelului lor de educație.

În « Cartea Interpretatorului » apare limba latină vulgară, în timp ce limba folosită în « Cartea Misionarilor » este mult mai corectă, reflectând nivelul superior de educație al autorilor franciscani. În legătură cu materialul în limba persană, Daoud Zadeh presupune că ar fi apărut pe filiera cumană, un fel de “filtru” cuman, și ar fi fost tradus de aceștia. Andras Bodgrogligeti sugerează că această limbă persană ar fi, de fapt, o “lingua franca” folosită în comerțul din Est. Ca urmare, limba a suferit o serie de modificări și simplificări. Unele cuvinte sunt arhaice, altele folosite

---

⁷ Victor Spinei, *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX - XIII-lea*, Institutul European, Iași, 1999, p. 204; Peter B. Golden, *op.cit.*, p. 5.

⁸ Peter B. Golden, *op.cit.*, p. 5 - 6.

⁹ Victor Spinei, *loc.cit.*

¹⁰ Peter B. Golden, *op.cit.*, p. 7.

mai puțin. Deci, limba folosită în *Codex Cumanicus* nu e limba persană vorbită de nativi și defapt o variantă simplificată¹¹.

Limba cumană din *Codex* este de asemenea o "lingua franca", înțeleasă pe tot cuprinsul Asiei Centrale. Este evident faptul că, lucrarea a fost compilată de un necunoscător al limbilor turcice, deoarece există numeroase construcții sintactice greșite, greșeli gramaticale, fonetice și de traducere¹².

Traducerile cuvânt cu cuvânt erau obișnuite în Evul Mediu, în special în traduceri de texte sacre și religioase. Materialul lexical al *Codex*-ului presupune diferite dialecte ale limbii cumane. Ultima parte a acestei lucrări se referă la conținutul *Codex*-ului *Cumanicus*. « Cartea Interpretatorului » are 110 pagini. Primele 58 de pagini redau verbe latine, persane și cumane, aranjate în ordine alfabetică.

Exemple: eu aud = *audio (lat.) – mesnoem (pers.) – esiturmen (cumană)*; noi auzim = *audimus – mesnam - esiturbis*; am auzit = *audiui – mesinide - esitum*; eu voi auzi = *audiam - bisnoem - esitcaymen*. Existau și verbe latine care au două variante în limba cumană. În *Codex* sunt bine reprezentate verbele compuse cu elemente persane și arabe. În multe cazuri se poate presupune că elementele arabe au intrat în limba cumană pe filiera persană. Secțiunea verbelor este urmată de mai multe secțiuni ce reprezintă:

Adverbe: înainte = *ante (lat.) - eng borum (cumană)*; bine = *bene - yagsi* sau *eygi*; cu = *com - birlé, bile*; astăzi = *hodie - bukn*; mult = *multum - kp*; ce ? = *quid - ne*; etc.

Pronume personale: eu = *ego (lat.) – men (cumana)*; mie = *mechi - manga*; de la mine = *ame - menden*; noi = *nos - biz*; el însuși = *ipse met - anlar ox*.

Cuvinte religioase: zeu = *tengri*; profet = *peygambar*; înger = *friste*; pace = *bazliq*; îndurare = *yarligamaq*; lege = *tre* etc.

Elementele naturii: pământ = *yer*; foc = *ot*; apă = *su*; vânt = *hawa* sau *salqon*; rece \ îngheț = *salqim*; etc.

Termeni ce se referă la timp: an = *yie*; lună = *ay*; ziua = *kn*; noapte = *kece* etc.

În continuare prezentăm denumirea zilelor săptămânii în limbile latină, persană și cumană: luni = *dies lunae (lat.) - do sanbe (pres.) - tu sanbe (cumană)*; marți = *dies martes - se sanbe - se sanbe*; miercuri = *dies mercuri - cehar sanbe - caar sanbe*; joi = *jovis dies - penk sanbe - pan sanbe*; vineri = *veneris dies – cuma - ayna*; sâmbătă = *sabbatum – somb - sabat*; duminică = *domini dies - yek sanbe - je sanbe*.

---

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

Cele 6 simțuri: a vedea = *kormek*; a auzi = *esitmek*; a gusta = *tatmaq*; a mirosi = *iyламаq*; a atinge \ a pipăi = *tutmaq*.

Alți termeni în legătură cu timpul, sezoane - anotimpuri, direcție, orientare, calitatea lucrurilor, comerț, denumirea articolelor de larg consum. Exemple: est = *kun towusi*; vest = *kun batizi*; frumos = *karkul*; rău = *yaman*; urât = *korksuz*; bani = *naqt* sau *aqca*;

Acestea sunt urmate de câteva liste ce enumeră articole de comerț și meșteșuguri, cuvinte despre bărberit și instrumente legate de acest obicei, termeni ce se referă la titluri nobiliare, funcții. Exemple: zahăr = *sakar* sau *seker*; miere = *bal*; piper = *burc*; oglindă = *kzg*; ierburi = *otlar*; brici = *ylnge*; barbă = *saqal*; împărat = *qan*; rege = *soltan*; prinț = *beg*; baron = *amir* \ *bey*; împărăteasă = *qan qatuni*.

Culori: alb = *aq*; negru = *qara*; roșu = *qizil*; albastru = *kk*; galben = *sari*; verde = *yasil*; violet = *ipkin*.

Părți ale corpului: limbă = *til*; dinte = *sis*; nas = *burun*; om \ bărbat = *kisi*; femeie = *epei*; mana = *qol*; deget = *barmaq*.

Familie, rude: tată = *atta*; mama = *anna*; soț = *er*; soție = *epei*; fiu = *oql*; fiică = *qiz*.

Însușiri pozitive ale oamenilor, defect omenești: bogat = *barlu kisi*; inteligent = *ustlu*; drăguț \ arătos = *krkl*; sărac = *yarli* sau *yoqsul*; nebun \ prost = *teli aqmaq*; orb = *kor*.

Termeni legați de război, de casa - locuință, fructe, pomi, ierburi și legume, animale, insecte și păsări. Exemple: armată = *ceri*; război = *sancis*; coif = *sovulqa*; sabie = *qlie*; cutit = *bicaq*; cameră = *izba*; cui = *qadav*; pantaloni = *knecek*; curea = *beli - gab*; pom = *terek*; frunză = *yabuldraq*; lemn = *aqac*; fruct = *yemis*; cireașă = *kiras*; pară = *kertme*; măr = *alma*; piersică = *saftalu*; mentă = *mint*; spanac = *ispanaq*; morcov = *cqndr*; animal = *janavar*; cal = *at*; leu = *astlan*; catar = *qatir*; măgar = *esek*; porc = *tanquz*; vacă = *inek*; capră = *ecke*; elefant = *pil*; lup = *br*; șoarece = *sicqan*; rămă = *qurt*; șarpe = *sazagan*; muscă = *cibin*; pasăre = *cipciq*¹³.

« Cartea Misionarilor » este alcătuită din diferite secțiuni, compuse de mai mulți autori și cuprinde 54 de pagini de vocabular latin – persan - cuman într-o anumită ordine (dar nu alfabetică, ceea ce face dificilă cercetarea unor cuvinte), o secțiune de ghicitori, câteva texte religioase, imnuri, fraze cumane dispartate, parabole și predici¹⁴.

La momentul alcătuirii « Cărții Misionarilor » existaseră deja numeroase încercări de convertire a cumanilor. În 1227, Robert arhiepiscop de Esztergom a primit împuternicirea papală să plece în Cumania (dincolo de Carpatii Orientali) pentru a creștina pe cumanii de acolo (15000) împreună cu capetenia lor Bortz (Borc).

¹³ Peter B. Golden, *op.cit.*, p. 8-10.

¹⁴ Ibidem.

Textele religioase conțin cele 10 porunci, crezul Nicenian și mai mulți psalmi. Termenii din *Codex Cumanicus* sunt în marea lor majoritate de origine persană și arabă. Bazându-ne pe *Codex* putem afla sau deduce aspecte ale vieții cumane. Este evident că vocabularul cumanilor ce locuiau în mediul urban este mult mai bogat decât cel al vecinilor lor din stepă. Originea multietnică a locuitorilor orașelor din Crimeea a favorizat pătrunderea elementelor străine (chiar și cuvinte gotice) în limba cumană vorbită în această regiune.

Codex-ul cuprinde numeroase cuvinte împrumutate din mongolă. Se au în vedere contactele istorice dintre popoarele turanice și mongole. Exemple: unchi = *abaqa*; a salva = *abura*; plăcut = *ceber*; tovarăș = *nker*; bunic = *bge* etc.

Există termeni de origine greacă și slavă care au pătruns în limba cumană prin intermediul misionarilor și negustorilor ortodocși care activau în Crimeea. Elemente din ebraică, syriană și alte limbi: sâmbătă = *sabat kun* etc. Autorii « Cărții Misionarilor » au trebuit să elaboreze un vocabular special creștin. Unii termeni religioși au fost deja cunoscuți cumanilor datorită unei lungi perioade de contact cu diferite religii¹⁵.

Codex Cumanicus nu este singura lucrare de acest gen, existând și alte tratate contemporane în limba cumană, dar ne având aceeași valoare documentară.

---

¹⁵ Ibidem.